

РОЗВИТОК САМООСВІТНЬОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

У статті викладена проблема розвитку самоосвітньої компетенції учнів у процесі вивчення фізичної географії. Особлива увага приділена підручнику фізичної географії як основному засобу розвитку самоосвітньої компетенції учнів в основній школі. Проаналізовані вимоги до методичного апарату підручника географії.

Ключові слова: самоосвіта, компетенція, основна школа, фізична географія.

L. Gavrylenko

DEVELOPMENT OF SELF-EDUCATION COMPETENCE OF PUPILS AT BASIC SCHOOL DURING THE PROCESS OF STUDY THE PHYSICAL GEOGRAPHY

In the article the problem of development of self-education competence of pupils during the process of study the physical geography is expounded. The special attention is spared to the textbook of physical geography as basic mean of development of self-education competence of pupils at basic school. The requirements to the methodical vehicle of textbook of geography are analyzed.

Keywords: self-education, competence, basic school, physical geography.

Постановка проблеми. Проблема розвитку самоосвітньої компетентності учнів при вивченні географії набуває особливої актуальності в сучасних умовах реформування географічної освіти. В останні роки скорочено час на вивчення фізичної, економічної і соціальної географії у 8–9-х класах, усунуто курс «Рідний край», який мав найбільше методичне забезпечення. Така криза у географічній освіті призвела до суперечностей між інформаційно-інноваційними перетвореннями та рівнем творчого використання наукових досягнень в освітньому просторі. Географія – шкільний предмет, який багато дає учням для їх розвитку взагалі і географічних знань зокрема, і нехтувати цими знаннями не можна. Назріла необхідність широкого науково-педагогічного, культурно-географічно-освітнього спілкування та ліквідації неузгодженості взаємодії установ навчальних закладів у розвитку географічної освіти.

Сьогодні в Україні досягнуті значні успіхи в галузі створення підручників, географічних карт, атласів і методичних посібників. Ця робота здійснювалась спеціально створеною комісією АПН України, Інституту педагогіки і, конкретно, лабораторією географічної і економічної освіти при сприянні Міністерства освіти і науки України (виконавці В.П. Корнеєв, Л.І. Круглик, Т.Г. Назаренко, А.Й. Сиротенко, Л.В. Тименко, О.М. Топузов). До створення методичного забезпечення географічної освіти були залучені вчителі, викладачі педагогічних ВНЗ і працівники ОППО.

Науковий матеріал у курсах шкільної географії зараз повніше і ґрунтовніше

відображає сучасний стан фізичної, економічної і соціальної географії, Серед напрямів розвитку професійної орієнтації при вивченні фізичної географії важливе місце займає самоосвітня компетентність. «Проблема набуття особистісної життєвої компетентності, розвитку її здатності щодо осмисленого збереження та самостійного і творчого відтворення власної життєдіяльності в усіх її проявах (діяльності, спілкуванні, пізнанні та відносинах) та сферах (економічній, соціальній, політичній, культурній, сімейній, побутовій) є однією з найважливіших проблем, які постали перед людством у XXI столітті» [1, с. 3].

У перекладі слово «компетентність» означає «поінформованість, обізнаність, авторитетність». Більш конкретно «компетенція» (лат.) – «взаємно прагну, відповідаю, підходжу; коло питань, у яких дана особа має певні повноваження, знання, досвід» [9, с. 345]. Отже, компетентний учень – це такий, що глибоко знає зміст шкільної географії, окремих понять, географічних закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків тощо. Цьому сприяють підручники з фізичної географії, які вийшли друком останніми роками в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Учителів географії з теоретичного боку зацікавили книги «Компетентность в современном обществе» (авт. Дж. Рамен, пер. з англ.), «Как реализовать компетентностный подход на уроке и во внеурочной деятельности» (авт. І.С. Сергеев, В.І. Блинов), а також українські видання «Аналітико–прогностичний супровід формування самоосвітньої компетенції школярів» (укл. Л.Г. Чернікова) і [4]. Є ряд статей у журналах «Рідна школа» і фахових методичних виданнях. У теоретичному тлумаченні автори цих джерел нагадують, що компетентнісний підхід в освіті – нове поняття для вітчизняної педагогіки і методик навчання, яке в останні роки все частіше можна почути з високих трибун науково-практичних конференцій для працівників освіти; з різних шкільних предметів захищаються дисертації, де компетентнісний підхід оцінюється як новація у навчанні дітей. Це поняття з'явилося у навчальних програмах і багатьох посібниках методичного характеру. Автори і самі вчителі з досвіду роботи пояснюють, що означає компетентнісний підхід у навчанні дітей, що потрібно змінити вчителям у своїй діяльності. Автори відповідають на багато питань, пов'язаних із використанням компетентнісного підходу в школах, ліцеях, коледжах, гімназіях, указують на його практичну значущість і спрямованість у розвитку сучасної освіти. Підручники з фізичної географії для 6–8 кл. мають багатий пізнавальний матеріал, написані за сучасними вимогами. У більшості підібрані глибокі пояснювальні факти з розкриттям географічних закономірностей і виявленням причинно-наслідкових зв'язків.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета даної статті полягає у висвітленні проблеми розвитку компетентнісного підходу в учнів за підручниками фізичної географії. Підручники географії, як і підручники інших шкільних предметів, своїм змістом спрямовані на самостійну роботу учнів, тобто в учнів слід розвинути самоосвітню компетенцію. Опанування

навчальною географічною діяльністю неможливо без формування і розвитку гнучких, могутніх, радикально перебудованих координації дій, без активізації і розвитку механізмів розуміння, тобто синтезу. Воно нездійсненне без активної, багато спрямовуючої діяльності самого суб'єкта навчання.

Виклад основного матеріалу. Перетворення навчання географії в ефективний спосіб загального розумового розвитку учнів неможливе без подолання великої ілюзії – віри в раціональну природу людського інтелекту [11]. А розвиток учня при вивченні географії великою мірою залежить від компетентності змісту підручників. Тому проблема сучасних підручників географії полягає у відборі дидактичних орієнтирів підручників.

У сучасних середніх закладах освіти підручники географії міцно увійшли у процес навчання. Але не всі підручники відповідають вимогам навчальних програм і завданням сьогодення в розвитку географічної освіти. Цьому заважають некомпетентнісний підхід окремих авторів до підбору географічних матеріалів для розділів і тем. Пишуть деякі підручники викладачі ВНЗ, які не знають сучасного вчителя й учня, далекі від роботи вчителя. Ці автори здебільшого не працювали в школі, не дали жодного уроку географії, а підручники склали за рахунок методичної літератури, словників і енциклопедичних видань. Але, все ж таки, в основному підручники географії підготовлені авторськими колективами компетентно, науково і доступно, Основні дидактичні орієнтири полягають у: а) формуванні колективів авторів із досвідчених учителів, методистів і науковців; б) створенні навчально-методичних посібників; в) поширенні підручників і методичних посібників для профільної школи та поглибленого вивчення географії, що є важливим для учнів у виборі професій і орієнтації у життєвій компетенції; г) висвітленні к змісті підручників діалектичного підходу в розкритті географічних фактів.

Проте, не скрізь проявлена компетентність авторів у представленні тих чи інших матеріалів. Цьому заважає відсутність концепції підручника географії. У результаті в багатьох підручниках теоретично не обґрунтовано оптимальний варіант співвідношення теоретичного і фактичного матеріалу. В основному автори інтуїтивно підходять до висвітлення тих чи інших проблемних питань фізичної географії. Зазначені суперечності ведуть до формування «навченої безпорадності» – учням нав'язується модель поведінки, за якої вони не здатні до активності та самостійності у розв'язанні проблем власного життя [2].

Тексти підручників часто співзвучні з текстами відповідних підручників російських авторів. Є тексти авторитарні, мало доказові, а тому формують в учнів неправильні висновки. Некомпетентнісний підхід окремих авторів до написання підручників формує в учнів деструктивні суперечності між розвитком географічної освіти і вимогами сьогодення.

Перша суперечність – це процес географічної освіти і ставлення учня до навчання. Підручники часто малоцікаві, їх текст не формує пізнавальний інтерес до фізичної географії, систему знань, умінь та навичок, не сприяє

розвитку всебічно гармонійної особистості. Учні за текстом підручника заповнюють власним смислом (вчити, аби здобути статус відмінника чи швидше закінчити навчальний рік і перейти до іншого класу). У результаті учні без особливої радості й без інтересу ідуть на урок географії, відвідують його заради того, що треба відвідати уроки, бути учнем, здобувати хоч і некомпетентні знання. Як зробити, щоб учні були зацікавлені? Автори повинні писати підручники компетентно, тобто з глибоким знаннями географії. Тоді текст підручників буде підводити дітей до самоосвітньої компетентності, тобто учні будуть самостійно вивчати текст підручників і самостійно набувати географічних знань.

Компетентнісний підхід сприяє розвитку методів і освітніх новітніх технологій. У підручниках в основному правильно представлений методичний апарат. Після тексту параграфа і перед ним є ряд запитань і завдань, що сприяє формуванню в учнів розвитку самоосвітньої компетентності. Робота учнів із запитаннями торує шлях до самостійності у розв'язанні проблем. У цьому плані велика роль належить учителю географії. Він педагогічно проектує модель самоосвітньої компетентності учнів, тобто рекомендує, як виконати те чи інше завдання, як підійти до розв'язання проблеми, запитання, задачі. Моделювання самостійної компетентності є специфічним методом дослідження, засобом пізнання, результатом абстрактного узагальнення педагогічної діяльності.

До структурних елементів нашої моделі ми віднесли: знання вчителя географії і складові цих знань, загальну географічну культуру, професійно-педагогічну майстерність, практично-діяльнісний творчий підхід до вивчення географії самим учителем. Нижче зупинимось більше на самоосвітній компетентності учня в роботі з підручником.

У розвитку самоосвітньої компетентності першою і основною умовою ефективної роботи з підручником є зміст самого підручника, його правильна методична побудова. Сюди відноситься тісний зв'язок текстового змісту з географічними картами; зв'язок викладених географічних знань із почуттєво-наочними уявленнями; велика кількість географічної інформації, термінів, цифрових показників. У цілому цим і визначається компетентнісний підхід у роботі з текстом підручника, необхідно спиратися на карту, зміст ілюстрацій і живе слово вчителя, що має мобілізувати творчу яву учня. Значення компетентнісного підходу полягає у поєднанні прийомів роботи з текстом підручника, роботи з картами, ілюстраціями і прийомами усного викладу вчителем.

Учень у своїй діяльності застосовує теоретичні знання, одержані на уроці. Наприклад, щоб пояснити значення вітрів у господарській діяльності людини або значення рослин у природі, учень повинен дізнатись про причини руху повітря і широке розповсюдження рослин на Землі. Застосування теоретичних знань на практиці дає можливість учням з інтересом вивчати предмет географії. Завдання учителя полягає в тому, щоб правильно використати багаті можливості цього предмета для створення живого і стійкого

інтересу. Що ж визначає інтерес до уроку? Адже його зміст визначений програмою для вчителя і підручником для учня. Викладаючи навчальний матеріал, учитель повинен викликати інтерес до нього. Але спостерігається таке: учитель добре переказав зміст програмного матеріалу, доповнив його, навіть після розповіді повторив деякі складні положення, а учні не засвоїли матеріал. Більше того, пустують на уроках, не слухають учителя, просто, такі уроки не викликають у них інтересу. Учитель, що переказує зміст підручника, не зацікавить учня. Спочатку, можливо, учні і будуть слухати його, але потім, коли те ж саме вони прочитають у підручнику, інтерес до вивчення теми відпаде. Некомпетентнісний підхід учителя до викладання породжує некомпетентнісний підхід учня до сприйняття матеріалу.

Зміст підручника треба розглядати як схему, що її вчитель має оживити. Засобом для цього є конкретизація, яка має велике значення при вивченні будь-якого предмета. Як показує досвід роботи вчителів, успіх розповіді на уроках великою мірою залежить від вдалого відбору матеріалу. Факти, картини, образи в розповіді вчителя є головним змістом. Природознавство, біологія, фізична географія вивчають природу, господарство, побут людей, їх господарську діяльність, культуру, рослин і тварин. Це вимагає яскравих описів, порівнянь, вияснення причин природних явищ. Якщо предмети позбавлені цього, вони гублять своє обличчя, перетворюються у сухі, безжиттєві і нецікаві предмети. Отже, компетентнісний підхід – це глибоке знання вчителем географічного матеріалу поза межами підручника, із джерел, що доповнюють зміст підручників. За вчителем іде учень. Він тоді буде компетентний у своїх знаннях, коли вчитель навчить його самостійно вияснити причинно-наслідкові зв'язки у природі та суспільстві, самостійно працювати з книгою взагалі і підручником конкретно.

Другою важливою умовою роботи з підручником є організація і проведення самостійної роботи з ним. Спочатку вчитель пропонує самостійно прочитати текст підручника, а потім, через деякий час, переказати, скласти план прочитаного тексту, написати тези (для учнів старших класів), по можливості (для сильних учнів) за текстом скласти схему, графік, таблицю, самостійно дати відповіді на запитання і завдання, що вміщені до тексту і після нього. Важливу роль відіграють прийоми самостійної роботи з текстом підручника. На перше місце методисти і досвідчені вчителі ставлять прийом пояснювального читання, метою якого є повідомлення нових знань, більш глибоке розуміння навчального матеріалу і набуття навичок свідомого читання тексту підручника та науково-популярної літератури. Читання окремих уривків слід супроводжувати вчительськими роз'ясненнями положень, тверджень, обов'язково з виясненням причинно-наслідкових зв'язків. На цьому наголошували Д.Д. Семенов (ще у ХІХ ст.), М.М. Баранський, А.В. Даринський, М.П. Откаленко, Є.Й. Шипович та ін.

Важливий прийом – порівняння окремих територій, природних умов, галузей промисловості. М.М. Баранський писав: «Порівняння – душа географії» [2].

Тут головне – показати подібність і відмінність географічних природних об'єктів, окремих країн, міст, річок, островів, морів, океанів і материків. Складання порівняльних характеристик має важливе значення у формуванні пізнавальних інтересів до географії в цілому і вивчення окремих регіонів зокрема.

Ще одним прийомом є генералізація і конкретизація як основні способи популяризації географічних знань. Генералізація – це узагальнення і виявлення головного, основного, генерального [2]. Слід пам'ятати, що однієї генералізації недостатньо, тому що основні риси характеристики природного об'єкта в більшості є абстрактними й інколи важкими для сприйняття. Доречно навести слова М.М. Баранського «Для популяризації крім знань, думок потрібні почуття, емоції» [2, с. 272]. Отже, генералізація посилює абстрактність і відправляє учня до роботи мозку, але не до емоцій, чим саме відштовхує прагнення учня знати більше, цікавіше і ґрунтовніше. Тут напрошується питання: а що ж далі? Далі потрібна конкретизація, тобто повідомлення таких конкретних фактів, що можливості яскравих і живих, які могли б проілюструвати перш за все саме ті основні риси загальної характеристики, що були отримані в результаті генералізації.

У цілому самостійні роботи з підручником – це роботи, виконані учнями за завданням учителя, але без його безпосереднього керівництва. Головна роль самостійних робіт полягає у набутті учнями вмінь самостійно здобувати нові знання і застосовувати їх у практичній діяльності. У процесі роботи з підручником учні виконують велику кількість різноманітних самостійних робіт. Методика самоосвітньої роботи з підручником передбачає таку організацію навчання, яка сприяє виробленню прийомів, умінь і навичок працювати з текстом, самостійно здобувати знання з інших джерел (книг, журналів, газет, довідників тощо). Основними прийомами самостійної роботи з підручником є:

1. Самостійне читання тексту підручника учнем (у класі чи вдома) з наступним аналізом прочитаного, за допомогою організованої вчителем бесіди.
2. Вибіркове читання окремого параграфу чи його частини з відповідними коментарями прочитаного. Прийом характерний тим, що учні вчать переказувати текст, ставити запитання, вияснити причини існування природних явищ, складати план порівняльної характеристики або усної відповіді на питання.
3. Виконання завдань і вправ, що є в підручнику.
4. Самостійна робота з малюнками, схемами, таблицями, цифровим матеріалом, що розміщені в кінці підручників.

Про самостійну роботу з підручником говорив відомий педагог минулого П.Ф. Каптерев, думки якого про роботу з підручником цінні і зараз: «Головне завдання безпосередньої діяльності вчителя буде полягати в пробудженні і розвитку самостійного мислення учнів шляхом дійсного спостереження за відповідним науковим матеріалом і узагальнення його». І далі: «...учням необхідно ознайомитись із самим процесом одержання знань, зі шляхами, якими вони добуваються, зі способами його опрацювання, Все це найкращим чином можливо зробити тільки шляхом самостійного спостереження

і вивчення відповідного наукового матеріалу і самостійного узагальнення його. Ось тут особливо важлива розумна допомога вчителя. Тут він може і повинен пробуджувати учнів до будь-якого роду самостійної роботи, що приводить до розуміння наукових положень складання конспектів, пояснення складеної формули новими фактами і прикладами і т. д.» [6, с. 67]. До самостійної роботи з підручником автор відносив методику роботи із запитаннями і вправами. Він писав: «Взагалі навчання повинно утворюватись із двох головних частин: самостійних вправ і вивчення ними підручника. Самостійні вправи повинні бути обрані таким чином, щоб вони приводили до засвоєння відомої частини підручника ... Розвиток здібностей учнів – не буде звужений, йому буде надана широка свобода в розв'язанні самостійно вправ, узятих з підручника» [6, с. 73]. Отже, запитання і вправи є важливою складовою підручників з географії для закріплення змісту кожної теми. Вони активізують роботу учня, приводять у певну систему їхні знання.

Висновок. Використання різних прийомів роботи з підручником, самостійний пошук відповідей на поставлені вчителем запитання і завдання сприяє розвитку пізнавальних інтересів, розвиває уміння самостійно набувати географічні знання і формує самоосвітню компетентність у роботі з підручником.

Рецензент – канд. геогр. наук, проф. О.О. Жемеров

Література:

1. *Аналітико-прогностичний супровід* формування самоосвітньої компетенції школярів. – Запоріжжя: Наукове містечко, 2006. – 220 с.
2. *Блонский П.П.* Избранные педагогические произведения. – М.: Учпедгиз, 1961. – С. 266.
3. *Герасимова Т.П., Коринская В.А.* Методы и формы организации обучения географии. – М.: Просвещение, 1964. – 224 с.
4. *Єрмаков І.Г., Пузіков Д.О.* Проектне бачення компетентісно спрямованої 12-річної середньої школи. – Запоріжжя: Центріон, 2005. – С. 45–46.
5. *Есинов Б.П.* Самостоятельная работа учащихся на уроке. – М.: Учпедгиз, 1961. – 193 с.
6. *Каптерев П.Ф.* Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1982. – 704 с.
7. *Методы обучения географии* / Под ред. Л.М. Панчешниковой. – М.: Просвещение, 1968. – С. 8–54.
8. *Пидкасистый П.И.* Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. – М.: Педагогика, 1980. – 240 с.
9. *Словник іншомовних слів.* – К.: Головна редакція УРЕ. – 1974. – 776 с.
10. *Ушинский К.Д.* Избранные педагогические сочинения, Т.1. – Учпедгиз, 1953. – С. 323.
11. *Ушинский К.Д.* Собрание сочинений. – М. – Л., 1948–1953.
12. *Холодная М.А.* Психология интеллекта. – СПб, 2002. – 302 с.